

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

П. А. Ющенко «Києворуська спадщина в історичній пам'яті українського суспільства (XII – початок XXI ст.)», представлену на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

У складних умовах сьогодення наукове дослідження історичної пам'яті українського народу є надзвичайно актуальним. З лютого 2014 р. Україна перебуває у стані війни з Росією, яку називають гібридною. Ми є свідками різноманітних пропагандистських прийомів, до яких вдається путінський режим РФ. Як і сотні років тому, в українців відбирають їх пам'ять, відмовляють у праві на власну історію, праві бути окремою нацією, мати власну державу. Змінилися лише гасла, а не суть. Так, імперська Росія робила це під гаслами «Великой и неделимой России», а сучасні їх нащадки – під гаслами «Русского мира», частиною якого вважають Україну.

Історична пам'ять – основа національної ідентичності. Всі теорії націотворення у своїй основі мають історичну пам'ять. Настільки об'єктивно відображається в історичній пам'яті минуле того чи іншого етносу, наскільки ґрунтовна сформована його національна ідентичність.

Але історична пам'ять не є чимось незмінним, один раз назавжди даним. Під впливом різних соціально-політичних та історичних факторів вона може зазнавати змін. Саме тому історична пам'ять була і залишається ареною політичної боротьби. Заходи, спрямовані на формування того чи іншого типу пам'яті, називають «політикою пам'яті». Політика пам'яті може бути як фактором кристалізації національної ідентичності, формування і зміцнення державності, так і знаряддям денаціоналізації, асиміляції, національно гніту у різних його проявах.

У цьому контексті надзвичайно актуальною є дисертаційна робота П.А. Ющенко, присвячена дослідженню важливого фрагменту історичної

пам'яті українського народу – змісту сприйняття ним протягом останніх тисячі років – XII – поч. XXI ст. – періоду України-Русі.

Зазвичай у повсякденному житті ми не дуже часто згадуємо князівський період нашої історії. Охочіше ми говоримо про наше козацьке походження. Воно в нашій усній народній творчості, в літературі, генофонді – кожен охоче згадує по своє козацьке походження. У нас на Запоріжжі часто можна почути: «ми потомки запорізьких козаків...». Навіть ті, хто не має ніякого відношення до них.

Але наші корені сягають значно глибше козаччини. Разом з тим, зосереджуючись на цьому періоді, ми інколи це забуваємо, що цим не без успіху користуються наші наукові опоненти в Росії і наш воєнно-політичний противник, який вважає Київську Русь генетичним коренем сучасної Російської держави, її предтечею. По-суті, у нас забирають період Київської Русі. «Приватизувати» цей період, зробити його «своїм» Росія прагнула завжди. Сьогодні – це один з елементів пропагандистської війни, яку веде проти нас РФ.

Дисертація П. А. Ющенка – спроба виправити це наше упущення і дати наукову картину нашої історичної пам'яті про Київську Русь. Все це, акцентуємо ще раз, робить докторську дисертацію П.А. Ющенка, яка виноситься на захист, надзвичайно актуальною.

Представлена дисертація виконана у відповідності до наукових планів кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, що є складовою частиною наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук» і затверджена Вченою радою університету.

Якщо говорити про наукову новизну дисертації, то вона полягає у постановці та дослідженні – вперше в історичній літературі – актуальної проблеми, яка не була всебічно й об'єктивно висвітлена в українській історичній науці – «Києворуська спадщина в історичній пам'яті українського суспільства (XII – початок XXI ст.)».

Сформульована автором мета роботи і конкретні завдання дослідження зумовили структуру дисертації, яка складається зі вступу, семи розділів (23 підрозділи), висновків, списку використаних джерел і літератури та 1 додатку.

Робота має комплексний, міждисциплінарний характер. Автор особливу увагу приділяє концептуальним засадам дослідження, яке ґрунтується на основі таких наук, як історія, політологія, етнологія, філософія, літературознавство, психологія.

Повернемося до питання про внесок автора в науку, тобто, що нового вніс дисертант у наше знання про Україну у порівнянні зі своїми попередниками.

Власне, попередників, які б аналізували місце спадщини України – Русі в історичній пам'яті українського суспільства протягом майже тисячолітнього періоду XII – початку XXI ст., у автора опонованої дисертації немає. Є фрагментарні дослідження окремих хронологічних періодів, окремих регіонів, окремих аспектів цієї широкої і багатогранної теми. Перед дисертантом стояло завдання синтезувати цей величезний масив наукової інформації. Такий підхід передбачає ґрунтовне опрацювання великого обширу наукової літератури і джерел різного походження, історичних епох, історичних і національних шкіл. Дисертант це завдання виконав. Як наслідок, перед нами комплексна, багатопланова праця, присвячена аналізу місця України-Русі в історичній спадщині українського суспільства за майже тисячолітній період.

Але працюючи над такою складною, по-суті, піонерською роботою, важко уникнути певних упущень. Тому, виконуючи свій обов'язок опонента, ми, поряд з характеристикою досягнень дисертанта, маємо вказати на ті упущення, помилки і моменти, які, на наш погляд, вимагають роз'яснення автора чи заслуговують на дискусію.

У першому розділі *«Стан наукової розробки, джерельна база та методологія дослідження»* на конкретному аналізі історіографічної спадщини і комплексу історичних джерел цілком справедливо підтверджується думка, що перед нами комплексне дослідження надзвичайно актуальної в нинішніх умовах наукової проблеми.

Але хотілося б більшої чіткості з приводу деяких фрагментів першого розділу.

По-перше, виникає питання щодо змісту поняття «історична пам'ять», зокрема, його використання в опонованій дисертації.

Дисертант в авторефераті пише, що він «враховував багатовимірність дефініції «історична пам'ять» та її широку комунікацію з такими поняттям як «історична політика», «політика пам'яті», «державна політика». Справді, дефініція «історична пам'ять» багатомірна. Один з перших сучасних дослідників історичної пам'яті Сергій Єскельчик в монографії «Імперія пам'яті: Українсько-російські стосунки в історичній уяві» (К., 2008. С. 96). зазначив, що історична пам'ять *«важко піддається систематизації, вислизає від неї»*. Інший автор – О. Леонтєва сферу досліджень історичної пам'яті назвала *«безкрайнім предметним полем»*. Перед автором дисертації стояло завдання окреслити в цьому *«безмежному полі»* свою *«ділянку»*. Однак, читач не знайде чіткого пояснення, що таке «історична пам'ять» в контексті завдань, поставлених в даній дисертації. Але без такої конкретизації змісту цього поняття важко чітко окреслити коло питань, які будуть розглядатися в роботі. Не можна *«обняти безмежне»*. Історик повинен мати інструмент конкретного аналізу. Універсального немає. У цьому я переконався, вивчаючи в 2010-2015 рр. історичну пам'ять про Другу світову війну в Запоріжжі індивідуально і працюючи у співавторстві над книгою «Політика і пам'ять», яка за редакцією Георгія Касьянова опублікована 2018 р.

Те ж можна сказати й про інше ключове поняття теми – «спадщина». Воно також потребує конкретизації, окреслення його змісту і меж (в контексті проблеми, яка досліджується).

По-друге, погоджуючись з оцінкою джерельного комплексу дослідження як у цілому достатнього для вирішення поставлених в дисертації завдань, все ж констатуємо відсутність інтересу автора до усної народної творчості як особливого виду джерел, а для вивчення початків історії Київської Русі – одного з найважливіших. Адже історична пам'ять про Київську Русь з'явилася

вже в надрах її історії, ще до виникнення писемності і прийняття християнства, і передавалися з покоління до покоління, з уст в уста. Загальновідомий знавець і популяризатор усної народної творчості в Києві – Боян. Історична пам'ять про Київську Русь своєрідним чином «зашифрована» в обрядових піснях, замовленнях, переказах, епічних піснях-билинах та ін.

Проблема у тому, що від України-Русі залишилося мало автентичних зразків усної народної творчості. Але це не означає, що їх не було. У свій час їх було багато. Згадайте міфи древньої Греції. Вони відбивали світогляд людини того часу, у тому числі погляд на суспільство, державу, минуле і майбутнє. Древні греки встигли їх записати, перш ніж перемогло християнство. У випадку Русі міфотворчість не встигла записати. Писемність сюди прийшла з християнством, яке фактично розчинило у Святому Письмі дохристиянське (міфологічне) бачення світу, зокрема, давню історичну пам'ять. Коли на Русь прийшло християнство, то воно частково знищило цей шар народної творчості, частково пристосувало його до свого культу. Аналізувати цю міфологічну спадщину і виділяти в ній фрагменти, які характеризують історичну пам'ять дохристиянського періоду, нелегко. Але без розуміння того, як формувалася історична пам'ять про Київську Русь її жителями, розкриття теми дисертації не буде повним.

По-третє, на с. 36 дисертації (підрозділ 1.2. – *«Стан наукової розробки проблеми»*) йдеться про те, що 2007 р. «до формування моделі спільного погляду на історію долучився Український інститут національної пам'яті». Цитуються слова тодішнього очільника УІНП І. Юхновського про необхідність нового базового підручника історії, який мав формувати таку історичну пам'ять, щоб «наші діти і онуки пройнялися любов'ю до України і щоб вони вирости патріотами України». Але, на жаль, дисертант не пише, чим закінчилася ця спроба шановного Ігоря Рафаїловича. Я нагадаю, бо це відбувалося на моїх очах. Керівництво творчою групою доручили професорці Києво-Могилянської Академії Наталії Яковенко. У неї був свій підхід до справи. Вона виступила як радикальна «європеїзаторка» і розкритикувала

існуючі підручники за їх (її слова) «заідеологізований (з української точки зору) характер, домінування політичної і міліарної історії без уваги до людського фактора, етноцентризм, україноцентризм, відсутність елементів мультикультурності та поліетнічності, тиражування теми про колоніальний статус України у складі Російської імперії, наявність пропагандистської риторики...» тощо.

Такі оцінки професорки викликали критику навіть у складі комісії, до якої було включено й мене. Напевне, відчув це і І. Юхновський. 2009 р. на замовлення УІНП було видано збірник статей члена комісії Ігоря Гирича. Наведемо лише один фрагмент з його статті «Підручник як головний засіб будівництва держави»: *«Критики сучасних підручників виступають за викладання історії в школах за модифікованою, «підфарбованою» російською концепцією. Але оскільки відкрито вони про це сказати не хочуть, то вдаються до сумнівної ваги лицемірних евфемізмів, як от: обстоювання переваг загальнолюдських інтересів над вузьконаціональними, інтересів людини над інтересами держави, боротьба з ксенофобією, відстоювання народів, що населяють України, перед історією лише української нації. Усі ці твердження цілком неправдиві».*

Після того, як до влади прийшов Янукович, було взято курс на «спільний» з Росією підручник. В цій антиукраїнській акції, по суті, прелюдії «гібридної війни», брав участь і новий склад інституту. Лише після Революції Гідності УІНП зайняв послідовну проукраїнську позицію, і, серед іншого, підготував ряд проектів програм з історії України для загальноосвітньої школи.

Цю інформацію про УІНП варто було б подати в дисертації, адже цей інститут – державна установа, діяльність якої безпосередньо стосується стану національної пам'яті.

Перейдемо до Другого розділу дисертації під назвою «Історична пам'ять у сенсі тлумачення Києворуської спадщини». Метою розділу, стверджує автор, *«є розкриття підходів глобальних інститутів, державних структур, громадянського суспільства, науково-просвітницьких і культурних установ у*

формуванні пам'яті про Київську Русь» (див. с.13 автореферату). Мова йде про період незалежності. Без сумніву, все це важливо. Але, на наш погляд, матеріал цього розділу було б доцільніше об'єднати з Сьомим розділом, який має назву «Києворуська спадщина у державотворчих і політичних проектах незалежної України». Обидва розділи розкривають сучасне сприйняття українським суспільством історичної спадщини України-Русі. Матеріали цих розділів взаємно доповнюють один одного і було б раціональніше для сприйняття читача подати його в рамках останнього, завершального розділу.

Тепер щодо змісту Другого розділу. В підрозділі 2.4 мова, серед іншого, йде й про монументальні скульптури, створені після проголошення незалежності, які, за словами дисертанта, звертаються до «коріння української нації». Називаються пам'ятники Володимирі Великому, княгині Ользі, Ярославу Мудрому, Володимирі Мономаху. Разом з тим, не згадується пам'ятник князю Святославу в Запоріжжі, про який шановний дисертант знає і обставини спорудження якого сам вивчав в архівних фондах у Запоріжжі. Про це йдеться в огляді джерел (підрозділ 1.3).

Про цей пам'ятник слід згадати, бо це той приклад, коли монументалістика в Україні використовується *не для утвердження української ідентичності*, а, повторюючи слова шановного дисертанта, «для імпортування в Україну російської історичної пам'яті».

Ініціатором і спонсором спорудження пам'ятника Святославу в Запоріжжі був відомий підприємець, депутат Верховної Ради від Партії Регіонів, якого небезпідставно вважають українофобом – Вячеслав Богуслаєв. Автор – відомий російський скульптор Вячеслав Кликов, за своїми політичними поглядами – російський монархіст і українофоб. По суті, спорудження пам'ятника Святославу в Запоріжжі – це продовження кампанії його увічнення, яка пройшла в Росії, де цьому князю вже стояло декілька пам'ятників. (І не лише Святославу, а й Володимирі Великому, Ярославу Мудрому, княгині Ользі. Усіх їх вони вважають своїми, росіянами, захисниками «русского мира»). Один з пам'ятників Святославу був

поставлений в Белгороді. Навколо нього спалахнув міжнародний скандал. Князь зображений на коні, який топче копитами хазарського воїна, на щиті якого зображена зірка Давида. Пам'ятник присвячений перемозі Святослава над хазарами і тисячолітній боротьбі «руського мира» з іудаїзмом. Автор – той же Кликов. Таким чином, 2005 р. Святослав в Запоріжжі з'явився як емісар «руського міра».

Через 5 років, 2010 р., біля приміщення Запорізького обкому КПУ з'явився ще один маркер російського впливу на Україну – пам'ятник Йосипу Сталіну. Під час Революції Гідності і декомунізації це пам'ятник, як й інші символи комуністичного тоталітаризму знесли, а Святослав стоїть і сьогодні.

Переходимо до третього – сьомого розділів. У них послідовно розглядається зміст, місце і роль історичної спадщини України-Русі на різних етапах історичного розвитку українського суспільства: в умовах Середньовіччя та Нового часу (Третій розділ); в період перебування Наддніпрянської України у складі Московського царства в Російській імперії (Четвертий розділ); в період Української революції 1917-1921 рр. (П'ятий розділ); в часи комуністичного режиму (Шостий розділ); після здобуття Україною незалежності (Сьомий розділ).

Зазначені – третій – сьомий – розділи і їх підрозділи фактологічно й історіографічно насичені, завдяки чому складається враження переконливого, аргументованого викладу. На наш погляд, автор достатньо ретельно підійшов до написання тексту, висновків до підрозділів, розділів і до дисертації взагалі.

Але в цих розділах дисертації також є сюжети, які викликають запитання. Зокрема, вони стосуються *територіальних меж дослідження*.

Перше. Автор у Вступі визначає їх *сучасними державними кордонами України*. Але, розглянувши в Четвертому розділі стан історичної пам'яті про Київську Русь в період перебування Наддніпрянської України у складі Московського царства та Російської імперії, дисертант обійшов аналогічні процеси на Західній Україні, яка перебувала у складі Австрійської імперії і Угорського королівства (на Закарпатті). Там завжди пам'ятали про Київську

Русь і не втрачали відчуття свого генетичного зв'язку з нею. Київ не зникав з історичної пам'яті західноукраїнців – як еліти, так і соціальних низів.

Друге. Коли ми говоримо в П'ятому розділі про актуалізацію історичної пам'яті про Києворуську спадщину в умовах Української революції 1917-1921 рр., то географічно маємо включати в поле зору і процеси на Західноукраїнських землях. Поняття «Українська революція» включає події як на Наддніпрянщині, так і в Західній Україні. Але в дисертації без пояснення питання актуалізації Києворуської спадщини в 1917–1921 рр. розглядається лише стосовно діяльності Української Центральної Ради, Гетьманату Скоропадського і Директорії УНР. ЗУНР залишається поза точкою зору автора.

Ще одне питання, яке стосується роботи цілому і яке, я вважаю, заслуговує на дискусію. Мова піде про використання понять «Київська Русь», «Києворуська спадщина», які проходять через усю дисертацію. Є в російськомовній версії анотації й російськомовний авторський переклад цього поняття – «Киеворусское наследие» (два «с.»). Інколи в дисертації зустрічається термін «Україна – Русь». Є також термін «Древня Русь». Наскільки можна зрозуміти, ці терміни використовуються в дисертації як синонімічні. Але ж поява і поширення кожного з цих понять має свою історію і географію, інколи далеку від науки. Ми рідко зверталися до аналізу змісту цих понять. Однак, питання змісту, який вкладається в ці поняття в опонованій дисертації, має принципове значення. Тому хотілося б більше чіткості у використанні цих понять.

З цього приводу нагадаю загальновідоме.

Поняття «Київська Русь» з'явилося в російській історіографії в XIX ст. В Літописі Нестора цей термін не зустрічається. Є поняття *Русь*, яке стосується території проживання праукраїнців, що не виходила за межі сучасної України. Володимиро-Суздальщина, Московщина, Новгородщина тощо були за межами Русі. Коли вирушали з Новгорода на Київ, говорили, що «йдуть в Русь». Про це свідчить Нестор-літописець.

В XIX ст., коли розроблялася російська імперська історіографічна концепція, з'явився термін Київська Русь і цей термін означав перший етап формування Російської держави. Державний центр був у Києві, і з часом вважалося, що він перейшов у Володимиро-Суздальське князівство (звідси – Володимиро-Суздальська Русь (Заліська Русь), потім – у Москву (звідси – Московська Русь), з Москви до Санкт-Петербурга. Ця концепція була спростована українськими істориками ще в XIX-XX ст., але по «інерції» зазначені вище поняття продовжуються використовуватися.

У нинішніх умовах, коли Росія веде проти України гібридну війну, ця термінологічна плутанина використовується в антиукраїнських цілях. Щоб переконатися у цьому, варто ознайомитися з сучасними трактуваннями історії України і Росії. Їх багато і в популярній літературі, і у працях псевдовчених.

На наш погляд, ця плутанина може бути подолана, якщо повернутися до поняття «Україна-Русь», яке увів в науковий обіг наш видатний історик Михайло Грушевський під впливом свого вчителя Володимира Антоновича.

Насамкінець, зазначимо, що дисертація *не позбавлена і деяких сумнівних тверджень, які викликають заперечення*. Так, на початку підрозділу 7.3. «Роль символічного простору пов'язаного з Києворуською спадщиною у націотворчому процесі» читаємо: «З проголошенням незалежності в Україні розпочався болісний процес націотверення» (с.375). Це не відповідає нинішнім уявленням про процес українського націотворення, початок якого відноситься до попередніх історичних періодів.

Другий приклад. На стор. 88 дисертації (підрозділ 2.2. «Києворуська спадщина як засіб формування історичної свідомості») з посиланням на дослідницю В.В. Карлову без будь-яких застережень і коментаря дисертанта наводиться: «В умовах, коли спостерігалось відчуження значної частини народу від історичної пам'яті, фактично лише період Київської Русі сприймався громадянами різних регіонів України доволі однозначно. Його можна назвати таким, що творить спільну ідентичність українців». Ця думка не відповідає конкретним фактам і висновкам дисертації, де неодноразово

стверджується, що спадщина Київської Русі в умовах сучасної України – в залежності від конкретних умов і регіональних особливостей – може сприйматися по-різному і служити як підтвердженню української ідентичності, так і її запереченню, гальванізації імперських міфів про «спільну колыску» і «русский мір».

Втім, висловлені зауваження, побажання і думки не впливають на загалом високу оцінку опонованої роботи, яка оцінюється нами позитивно.

На практичному значенні дисертації прийнято зупинитися окремо. Її матеріали можна буде з успіхом застосувати (і вже застосовуються) в науково-академічній сфері, а також для підготовки підручників, навчально-методичних посібників, навчальних програм з історії України, краєзнавства, політології, а також здійснення просвітницької діяльності. Про все це йде мова й у опонованій дисертації. До речі, автор підготував ряд просвітницьких презентацій, які мали широкий, у тому числі й міжнародний розголос. Зокрема, підготовлене ним генеалогічне древо «Панування роду Володимира Великого» експонувалося у Вільнюському сеймі, культурному центрі Анни Ярославівни У Франції. Для створення цієї генеалогії були використані літописні джерела, хроніки, генеалогічні дослідження та інші матеріали.

Але необхідно звернути увагу ще на одному аспекті, на якому не дуже наголошує автор. За нашим переконанням, матеріали дисертації можна використовувати як важливий інструмент при організації нашої відсічі в інформаційно-ідеологічній війні (автор цілком слушно використовує термін *контрпропагандистська діяльність*. С. 84), який Україна змушена вести війну проти Російської Федерації. Це частина *нашого історичного фронту*, який *протистоїть російській агресії*. На цей аспект автор мав підстави наголосити сильніше.

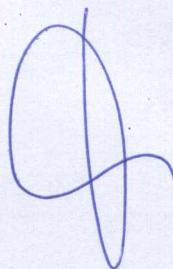
Прикінцевий висновок. Дисертація Петра Андрійовича Ющенка «Києворуська спадщина в історичній пам'яті українського суспільства (XII-початок XXI ст.)» є самостійним і завершеним науковим дослідженням, виконаним на належному науково-теоретичному рівні. Дослідження має

концептуальний і прикладний характер, що характерно для наукової роботи. Основні положення і висновки дисертації апробовані у 29 авторських публікаціях, у т.ч. одній монографії (Ющенко П.А. *Київська Русь: пам'ять, історія, культура*. К., 2018. 400 с.), виступах на міжнародних, та всеукраїнських наукових конференціях.

Аналіз дисертації П.А. Ющенка «Києворуська спадщина в історичній пам'яті українського суспільства (XII – початок XXI ст.)» засвідчує, що це є оригінальне, самостійне дослідження, яке своєю актуальністю, науковою новизною, обґрунтованістю отриманих даних цілком відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами), а її автор – Петро Андрійович Ющенко заслуговує на присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри новітньої історії України
Запорізького національного університету

Ф. Г. Турченко

Підпис Турченка Ф. Г. засвідчую:

Проректор з науково-педагогічної роботи
Запорізького національного університету

Ю.О. Каганов